

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГОШОВСЬКИЙ Ярослав Олександрович

СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ Я В ПІДЛІТКІВ ШКОЛИ-
ІНТЕРНАТУ В УМОВАХ ДЕПРИВАЦІЇ БАТЬКІВСЬКОГО
ВПЛИВУ

— Спеціальність 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1995

139.900.01.
37.015.3

AB 33.764

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Інституті

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00761222 (K)

Науковий керівник - кандидат психологічних наук

Офіційні оцінювачі - член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор С.Д.Максименко
кандидат психологічних наук
В.О.Васютинський

Провідна установа - Вінницький державний педагогічний інститут

Захист дисертації відбудеться 31 жовтня 1995 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої ради К 113.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою: 252033, м.Київ-33, вул.Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розіслано "29- вересня" 1995 р.

Учений секретар спеціалізованої ради

М.І.Алексєва

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сучасних умовах відбувається перехід до особистісно-ціннісної моделі освіти, згідно з якою дитина - мета і цінність навчання й виховання, центр, довкола якого обертаються всі їхні засоби. Реалізація такої моделі натикається на значні труднощі в системі дитячих будинків та інтернатних установ, виховання в яких побудовано на факторі депривації, відірваності від широких соціокультурних стосунків загалу. Депривація відгороджує дитину закритого навчального закладу від соціально-перцептивних зв'язків з навколишнім світом, ускладнює процес формування її особистості як унікального й неповторного феномена.

Значний внесок у наукову розробку проблем виховання дітей у закритих установах інтернатного типу та сирітських притулках зробили такі вчені, як Г.Песталоцці, Ф.В.Фребель, К.Д.Ушинський, Дж.Боулбі, Я.Корчак, Л.І.Божович та інші. Вивчення особливостей психічного розвитку депривованих дітей присвячено низку робіт вітчизняних дослідників (Л.П.Виговська, Н.І.Карасьова, Л.П.Осьмак та ін.). Проте істотні деформації особистості дитини, зокрема в підлітковому віці, як наслідок перебування в умовах депривації сімейної взаємодії, не лише потребують постійної психолого-педагогічної уваги, але й зумовлюють необхідність застосування системного підходу, який дав би змогу здійснити цілісне вивчення проблеми. Недостатньо розкритими є особливості становлення образу Я в підлітків школи-інтернату. Майже відсутні також дослідження генези становлення образу Я залежно від тривалості перебування особистості в депривованому стані. Порівняльне вивчення особливостей розвитку і тенденцій формування образу Я в підлітків, які соціалізуються різними способами (у школі-інтернаті і

в сім'ї), дозволить розв'язати проблеми оптимізації процесу становлення самосвідомості.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми образу Я депривованих підлітків зумовили вибір теми дослідження. Об'єктом його є образ Я підлітків.

Предмет дослідження склали психологічні особливості формування і становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації сімейної взаємодії.

Мета роботи полягала у розкритті особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків в умовах школи-інтернату, психологічному обґрунтуванні шляхів його розвитку.

Гіпотеза дослідження. Становлення образу Я як компоненту самосвідомості залежить від включеності-невключеності підлітка до системи реальної дитячо-батьківської взаємодії. Якісне насичення, адекватність і стабільність образу Я дитини безпосередньо залежать від тривалості деприваційного досвіду. Образу Я підлітків зі школи-інтернату притаманні істотні змістові та динамічні характеристики, сукупність яких зумовлює його якісну специфіку.

З поставленої мети і висунутої гіпотези випливають такі завдання дослідження:

1) здійснити теоретичний аналіз змісту, критеріїв і механізмів становлення образу Я в підлітків школи-інтернату, розробити концептуально-описову модель особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків;

2) вивчити процес становлення образу Я в підлітків, що мають досвід депривації різного типу;

3) провести порівняльний аналіз становлення образу Я в підлітків, що різняться тривалістю перебування в депривованому стані;

4) простежити динаміку та статеворольові особливості формування образу Я в депривованих дітей у межах підліткового віку.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення про соціальну детермінованість формування свідомості й самосвідомості особистості (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, П.Р.Чамата), про взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів становлення самосвідомості особистості (Г.С.Костюк), про генезу самосвідомості (П.Р.Чамата), принцип розвитку, згідно з яким образ Я неперервно змінюється протягом онтогенезу особистості (М.Й.Борисевський, Л.С.Виготський, І.С.Кон, В.В.Столін).

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано такі методи: аналіз і узагальнення наукової літератури; структурно-функціональний аналіз процесу становлення образу Я; методи дослідження особистості, включене спостереження, біографічний метод, бесіди; методи статистичної обробки кількісних показників.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного вивчення образу Я в підлітків школи-інтернату, які виховуються в умовах депривації батьківського впливу; в експериментальному розкритті особливостей впливу психологічно значущих факторів на становлення образу Я підлітків закритого навчально-виховного закладу; у констатації реального значення тривалості процесу депривації для змістового наповнення образу Я підлітків школи-інтернату; у створенні концептуально-описової моделі особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків; у виведенні дефініції "депривований образ Я"; у з'ясуванні відмінностей між способами соціалізації в школі-інтернаті і в сім'ї для особливостей розвитку образу Я підлітків.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні й поглибленні уявлень про процес становлення образу Я в підлітковому віці в умовах депривації реальної сімейної взаємодії, про специфіку

його змісту й динаміки. Дослідження дало можливість з'ясувати особливості різнотипової і різнотривалої депривації та їхній вплив на становлення образу Я особистості, що виховується в дитячому навчально-виховному закладі закритого типу. Виєсно деякі уточнення в теорію депривації, доповнено перелік модальностей образу Я депривованої особистості.

Практичне значення роботи впливає з того, що виявлення особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків допоможе при створенні виважених психолого-педагогічних стратегій і тактик з метою покращання процесу становлення самосвідомості дітей, що виховуються в навчальному закладі закритого типу в умовах відсутньої або перерваної сімейної взаємодії. Результати дослідження допоможуть підвищити психолого-педагогічну компетентність вихователів і вчителів школи-інтернату та сприяти уряду гуманізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів і вихованців.

Надійність і вірогідність отриманих даних забезпечувалися застосуванням системного підходу до вивчення процесу становлення образу Я депривованих підлітків внаслідок послідовної реалізації теоретичних положень при розв'язанні емпіричних завдань. Використовувалися взаємодоповнювальні методики для вивчення складноструктурованої репрезентативної вибірки, статистичні оцінки експериментальних даних.

Положення, які виносяться на захист:

1. Режим перманентної депривації, тривала нестача реальної сімейної взаємодії відмежовують підлітка школи-інтернату від широких соціально-перцептивних зв'язків зі світом, ускладнюють процес формування його як унікальної, неповторної індивідуальності, негативно позначаються на становленні образу Я та базальних конструктів самосвідомості.

2. Змістове наповнення образу Я в підлітків школи-інтернату, що виховуються в умовах позбавленості повноцінного батьківського впливу, залежить від тривалості деприваційного досвіду дитини: ранні форми депривації суттєвіше й негативніше впливають на розвиток самосвідомості особистості.

3. Унаслідок авторитарної гіперсоціалізації, що має місце в закритій виховній установі, визначальною особливістю образу Я депривованих підлітків стає інтерференція з мета-образом Я (Ми) ("інтернатська дитина"), що детермінується системою субкультурних закладових особливостей.

4. Породжений депривацією замкнутий комунікативний ареал - причина вербально-оцінної та поведінкової агресивності, підвищеної тривожності підлітків, перепона для творення адекватного образу Я.

5. Рівень сформованості депривованого образу Я залежить від гармонійності поєднання його когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. Існують відмінності між рисами образу Я, що пов'язані з різновіковими (у межах підлітковості), різностатевими та різнотипними деприваційними особливостями.

Апробація результатів дослідження.

Основні результати дослідження доповідались та обговорювались на міжвузівській науково-практичній конференції "Психолого-педагогічні проблеми гуманізації педагогічної взаємодії" (Дрогобич, 1993), міжрегіональній конференції "Психологічна наука і сучасний заклад народної освіти" (Запоріжжя, 1994), республіканській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми психологічної освіти у системі підвищення кваліфікації кадрів" (Київ, 1994), Міжнародній науково-практичній конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості" (Луцьк, 1994), науково-практичній конференції "Система цінностей як регулятор педа-

гогічної взаємодії" (Дрогобич, 1994), Третіх Костюківських читаннях (Київ, 1994), Третій Міжнародній науково-практичній конференції "Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика (Київ, 1995), засіданнях лабораторії психології сімейного виховання та відділу психології виховання Інституту психології АПН України, педагогічних радах Долинської середньої школи-інтернату.

Впровадження в практику. Матеріали дослідження послужили основою розробки низки системних психолого-педагогічних рекомендацій для вчителів і вихователів шкіл-інтернатів.

Зміст і результати роботи відображено в 9 публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури. Текст роботи викладено на 182 сторінках, дисертація містить 8 таблиць, 1 графік.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, виділено об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету, сформульовано гіпотезу та завдання, розкрито методологічну основу дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, подано положення, які виносяться на захист, наведено дані про апробацію роботи.

Перший розділ "Проблема підліткової депривації в системі виховання" присвячено розглядові різноманітних досліджень закономірностей підліткового етапу самовизначення особистості, становлення образу Я в умовах депривації реальної сімейної взаємодії під час перебування в дитячому виховному закладі закритого типу.

Проблема особистісних детермінант і психологічних особливостей образу Я в підлітків, що виховуються в умовах депривації, мало досліджена в сучасній психологічній науці. Серед нечисленних праць (В.О.Васютинський, О.В.Виноградова, Л.П.Осьмак, Т.І.Юферева), де проблеми формування образу Я розглядаються

лише опосередковано, вирізняються аналітизмом роботи А.М.Прихожан та В.С.Мухіної, які все ж ніяким чином не вичерпують теми і потребують глибших контекстних пошуків і узагальнень.

У дослідженнях багатьох учених констатується ціла низка суттєвих відмінностей між психологією дітей, що мають досвід депривації сімейної взаємодії, та їхніх ровесників із повної благополучної сім'ї (Л.І.Божович, Л.П.Виготська, Й.Лангмейєр, З.Матейчек, Н.М.Толстих, Л.І.Рюмшина та ін.). Насамперед зауважується, що різна детермінація самосвідомості дітей обох груп залежить від різних соціальних ситуацій розвитку та пояснюється відмінностями у способах соціалізації. Пролонгована депривація служить причиною появи численних відхилень у формуванні адекватної самоакцептації, розладів і дисгармоній у процесі становлення образу Я, шкодить психічному здоров'ю особистості. Нагромадження різноманітних видів депривації (сенсорної, емоційної, соціальної та ін.) призводить до нівелювання психоструктури особистості.

У роботі структура депривованого образу Я подається у вигляді ієрархізованої системи соціально-психологічних установок, що, характеризуючи ставлення суб'єкта до себе в найпростіших формах ("Я - суб'єкт власної вітальної активності"), приводить до сформування в нього глобального самоставлення ("Я - суб'єкт мета-образу Я (Ми)").

Рівень сформованості депривованого образу Я залежить від узгодження та спільного функціонування таких параметрів, як тожність-дихотомійність самосприймання, чіткість-дифузність самоуявлення, позитивність-негативність самоставлення тощо.

Дефініція депривованого образу Я передбачає виділення трьох основних аспектів.

Депривований образ Я - це складна й багаторівнева система уявлень особистості про себе, що включає когнітивний, афективний та поведінковий компоненти і детермінується процесами діяльності й спілкування, які відбуваються в умовах позбавленості реальної сімейної взаємодії.

Депривований образ Я - це сукупність прийомів самопізнання як наслідок активного поєднання атрибутів самоакцентації та самооцінювання, що спрямовані на вироблення адекватного уявлення особистості про рівень своєї самосвідомості, про своє становище у взаєминах із замкнутою комунікативною групою та забезпечує самоуправління своєю діяльністю.

Депривований образ Я - це особистісний дескриптор, що вказує на соціально-психологічну та фізичну ідентичність, на контакт, належність та інтерференцію із закладовим мета-образом Я (Ми).

Існують суттєві особливості співвідношення "реальність-ідеальність" в образі Я підлітка, які залежать від тривалості (різноетапності) перебування особистості в деприваційному режимі, а також від міри позитивності її попереднього соціогенезу. Це потребує вираженого аналізу всіх видів і типів депривації, яких зазнавала дитина до вступу в навчально-виховний заклад закритого типу, тобто до "офіційної межі" депривації.

Учені справедливо зауважують, що сімейна депривація спричиняється нестачею взаємин на рівні "батьки-діти", у результаті чого виникає дефіцит спілкування (М.І.Алексєєва, М.І.Буянов, Л.П.Виговська, О.В.Виноградова, Л.П.Осьмак, Л.І.Рюмшина, О.Л.Фрухт, М.Б.Шкопоров, Н.М.Щелованов). Замкнутий комунікативний ареал, порушення діалогічності спілкування, трансформація його функцій призводять до появи психічних відхилень у розвитку дитини, породжують відчуття особистісної неоновіаційності, негативно позначаються на становленні образу Я.

Значне розбалансування компонентів образу Я як наслідок замкнутості комунікативного простору зумовлює відчуття самотності, пригніченості, незахищеності, не забезпечує формування повноцінних гуманних стосунків. В таких умовах виникають психотравмуючі ситуації, які породжують ефект неадекватності й дихотомійності як результат сильного первово-психічного напруження.

Депривація спричиняє конфліктність самосприймання та самоусвідомлення, негативно впливає на ступінь адекватності поведінкових реакцій, пронизуючи їх емоційною нерівноваженістю, жорстокістю (Н.В.Алікіна, П.П.Крейдун, Т.Б.Нарішкіна). Перебування у виховному закладі породжує систему відносин, що базується на засадах приниження, образи й насильства (О.В.Виноградова, Н.Й.Гуткіна, В.С.Мухіна, Н.В.Рєпіна).

Швидка зміна настроїв, конфліктність взаємини, постійне коло партнерів, корпоративність і секретарійність спілкування породжують ефект роздвоєння психологічного поля групи, що негативно позначається на самосвідомості кожного вихованця, реалізуючись в обмеженому і когнітивно спрощеному образі Я.

Усе це знаходить своє негативно-нівелююче вираження в частому незадоволенні підлітків школи-інтернату своєю зовнішністю, іменем, у невмінні керувати собою, своїми почуттями, поведінкою, у невпевненості й тривожності при самоаналізі, у зневірі в своїх силах і в загальному особистісному самосприйманні. Звідси перепади і дефекти у процесі становлення образу Я депривованих підлітків, засвоєння ними чужих оцінок як самоакцентивної атрибуції.

Амбівалентність, часті невідповідності між образом Я-ідеальним й образом Я-реальним, тривале перебування у фазі когнітивного дисонансу (або штучного консонансу) вносять хаотизм у внутрішній світ депривованого підлітка, пошкоджують відчуття ним

особистісної неповторності і автономності. В умовах депривації батьківського впливу істотно посилюється схильність дітей до конформізму й навіюваності, послаблюються механізми психологічного спротиву та захисту.

Депривація сімейної взаємодії завдає суттєвої шкоди процесові розвитку складноструктурованої ієрархії всієї образності підлітків, зміщує глобальні засади й установки їхньої самосвідомості.

У другому розділі "Особистісні детермінанти образу Я депривованих підлітків" розкривається залежність змістового наповнення образу Я підлітків від тривалості деприваційного досвіду. Подається концептуально-описова модель особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків, у якій фіксуються власні теоретичні підходи й узагальнення щодо проблеми становлення самосвідомості дітей школи-інтернату, які позбавлені батьківського впливу.

Урахування специфіки розвитку образу Я є винятково актуальним у ситуаціях життєвих (стратегіальних) змін біодромального досвіду особистості, зокрема в підлітковому віці, який завдяки своїй загостреній сензитивності є особливо значущим для формування образу Я та особистісного становлення загалом.

Багато вчених відзначає хаотизм і різнобій у сприйманні депривованими підлітками часу свого життя, що проявляється насамперед у переплетенні ретро- і перспективних векторів власної стратегії розвитку та в розбалансованих часових параметрах образу Я (М.Айнсворз, Р.Бернс, Й.Лангмейер, З.Матейчек, В.С.Мухіна, О.Т.Соколова, Ж.К.Султангалієва, А.П.Шадура, В.О.Юніцький).

Якісне насичення, адекватність і стабільність образу Я дитини безпосередньо залежать від часової градуїрованості деприваційної шкали. Пізніші форми депривації мають менш помітний вплив порівняно з негативною дією ранніх і тривалих форм позбавлення сімейної взаємодії.

Рефлексія з приводу усвідомлення власного часу життя залежить від умов сімейного виховання, від міри депривованості сімейної взаємодії. У дітей із соціально неблагополучних сімей вона розвинута значно слабше, ніж у ровесників, які виховувались у сприятливій сімейній обстановці (С.В.Некрасова, А.М.Прихожан).

Як свідчать дослідження, важливим наслідком тривалої соціальної депривації стає стійка поведінкова агресивність (Н.В.Алікіна, К.Бютнер, О.Д.Глотчкін, О.П.Захаров, Н.П.Крейдун, В.Ф.Пирожков, Л.С.Славина, Z.Valzelli). Несприятливість загального емоційного фону, складнощі в спілкуванні з ровесниками, персоналом закладу, інші деприваційні фактори спонукають підлітків до вибору агресивних вербальних і поведінкових тактик, що негативно позначається на особистісному розвитку, на процесі самоусвідомлення та становлення образу Я.

Розроблена концептуально-описова модель вивчення особистісних детермінант образу Я депривованих підлітків має за мету віднайдення й узагальнення найтиповіших і найактуальніших індикаторів, які висвітлюють специфіку формування образності у дитини - вихованця школи-інтернату.

На основі названої моделі та відповідно до мети і завдань дослідження було виснувано н'ять засадових положень становлення образу Я в депривованих підлітків.

1. Незалежно від статі, індивідуально-морфологічних особливостей, міри когнітивної й емоційної складності, тривалості перебування в стані сирітства (режимі депривації) всі підлітки відчувають спільність свого образу Я з мета-образом Я (Ми) ("інтернатська дитина").

2. Авторитарна гіперсоціалізація, режим депривації батьківського впливу, породжують проблему особистісної адекватності-

неадекватності, самоідентичності, що є причиною розвитку хаотичного, дихотомійного й амбівалентного образу Я.

3. В умовах депривації відбувається розщеплення образу Я, внаслідок чого самоакцентивна атрибуція формується як присвоєння чужих зовнішніх оцінок. Негативне сприймання депривованими підлітками власної зовнішності - причина ригідного фізичного образу Я.

4. Депривований режим існування (сегрегація, корпоративне інтрагрупове структурування тощо) породжує підвищений фон психічної (загальної, міжособистісної, шкільної, самооцінної) тривожності та, як наслідок, фрустраційне забарвлення образу Я.

5. Замкнутий комунікативний аресал - причина вербально-оцінної та поведінкової агресивності, бар'єр для створення просоціального образу Я. Низька емоційно-вольова врівноваженість спричиняє розвиток конфліктного, дратівливого й емоційно-стандартизованого образу Я.

Складність і важливість проблеми депривованої самосвідомості зумовили потребу експериментально-психологічного вивчення особливостей становлення образу Я в дітей, що позбавлені батьківського впливу.

У третьому розділі "Особливості становлення образу Я в депривованих підлітків" розглядаються конкретні психологічні методики, які застосовувалися в дослідженні, та основні емпіричні показники, на підставі яких було зроблено узагальнюючі висновки про відмінність процесу становлення образу Я в депривованих підлітків від їхніх ровесників, що виховуються в умовах реальної сімейної взаємодії. Аналізується психологічний зміст виявлених відмінностей, простежується динаміка явища в межах підліткового віку та деякі статеві особливості.

У дослідженні випробуваними були підлітки - учні 5-9 класів шкіл-інтернатів м. Долини Івано-Франківської області і м. Самбора Львівської області, масових шкіл №4 м. Долини й №10 м. Самбора. На початковому етапі дослідження загальна кількість випробуваних становила 473 особи (школа-інтернат - 282; масова школа - 191). Відповідно до мети й завдань дослідження шляхом когнітивного аналізу біографій дітей і бесід з вихователями, вчителями, шкільним персоналом, батьками було сформовано остаточну вибірку, що нараховувала 60 підлітків школи-інтернату та аналогічну кількість учнів масової школи. Серед вихованців інтернатів було 30 хлопчиків і 30 дівчаток, по 12 учнів 5, 6, 7, 8 та 9 класу.

За типом депривації підлітки ділилися на тих, що походять із повної депривованої сім'ї (перший тип депривації) та з повної депривованої багатодітної сім'ї (другий тип), напівсір'ї через утрату одного з батьків (третій тип), напівсір'ї, що виховувались матері-одиначками (четвертий тип), сір'ї унаслідок втрати обох батьків (п'ятий тип) та сір'ї, батьки яких невідомі (шостий тип).

За тривалістю деприваційного досвіду підлітків було поділено на тих, хто зазнав такого досвіду з раннього віку (18 осіб), дошкільного (9), молодшого шкільного (24), підліткового (9 осіб).

Основною вимогою до випробуваних з масової школи (30 хлопчиків і 30 дівчаток) була відсутність депривації, тобто походження з благополучної сім'ї, де є батько й мами, брат або сестра, сприятливий сімейний мікроклімат, реальна сімейно-рольова взаємодія тощо.

У дослідженні застосовувалася шкала самоповаги Розенберга, тест-опитувальник самоствавлення В.Століна, методика діагностики особистісної тривожності А.М.Прихожан, методика Q-сортування В.Стефенсона, метод багатогаспектної кваліфікації міжособистісних взаємин Т.Дірі. Аналізувався рівень академічної успішності

досліджуваних, визначалася різниця між суб'єктивною успішністю (живилася дітьми) і об'єктивною (установлювалася за шкільними документами).

Унаслідок проведеного факторного аналізу виділилися чотири основні фактори, в яких сконцентрувалися найважливіші та найчужовіші номінативні індикатори образу Я підлітків, які мають досвід депривації сімейної взаємодії, та їхніх ровесників із повної сім'ї.

До першого фактора, який ми назвали "агресивна незалежність", увійшли такі показники: непримиренність, жорстокість, самозакоханість, прагнення до лідерства, владність, деспотизм, незалежність, упертість, негативізм, скептицизм, прийняття боротьби.

До другого фактора, названого "захисне самосхвалення", увійшли такі показники: аутосимпатія, очікування позитивних ставлень інших, інтегральне самоставлення та, з від'ємним знаком, самовивучення.

До третього фактора увійшли показники, які об'єднано назвою "соціально-статусна тривожність". Четвертий ("конформність") склали показники безкорисливості, жертвовності, чутливості, несамостійності, добросердечності, конформності, слухняності, довірливості, залежності.

У результаті проведеного порівняльного аналізу виявилися істотні відмінності між групами досліджуваних підлітків зі школи-інтернату і з масової школи. Це проявилось як у дещо різному наповненні факторів, так і місцях, які вони посіли.

Перші два фактори відзначаються різною мірою важливості для підлітків обох груп. У масовій школі на перше місце висувається самосхвалення, причому без акцентованих елементів самозахисту, які, навпаки, чітко простежуються в депривованих підлітків школи-інтернату. Потреба в незалежності для учнів масової школи не така актуальна, як у депривованих підлітків, і перебуває на дру-

гому місці за значущістю. Якщо в дітей школи-інтернату агресивна незалежність має виживальний сенс, то в підлітків масової школи незалежність пов'язана із самопослідовністю, саморозумінням. У дітей, що виховуються в умовах конструктивної сімейної взаємодії, це не стільки соціальна потреба, скільки вікова. Отже, за зовнішньої подібності показників обох факторів існують суттєві відмінності на семантично-змістовому рівні.

У підлітків школи-інтернату третій фактор було умовно названо "соціально-статусна тривожність". У дітей із масової школи він на четвертому місці. Причому це не тривожність із приводу свого статусу, а радше тривога самооцінка, що пояснюється переживанням підлітків за свою зовнішність, слова, вчинки.

Причину такого незбігу слід шукати в особливостях детермінації розвитку образу Я в депривованих підлітків. У школі-інтернаті відбувається розчинення образу Я дитини в мета-образі Я (Ми), і тому потреба досягнути свого певного статусу в ієрархії депривованих дітей набуває тривожної домінантності, відображаючись у підвищеному фоні загальної тривожності.

У підлітків зі школи-інтернату відзначається результативна перевага тих показників, які характеризують конформне становище депривованої особистості (довірливість - слухняність - залежність; добросердечність - несамотійність - конформність; міжособистісна тривожність; замкнутість) (див. табл.).

Обидві категорії дітей завищують суб'єктивно вказану успішність. Така загальнопопуляційна тенденція свідчить про вікову мотивацію даного феномена: підлітки схильні прикрашати себе і свій академічний образ Я за допомогою приписування неіснуючих позитивних оцінкових балів. Це підтверджує думку про конфліктність у самосвідомості підлітків Я-реального і Я-бажаного (Р.Бернс, К.Блага, І.С.Кон, М.Шебек та ін.).

Таблиця

Результати виконання експериментальних завдань підлітками
зі школи-інтернату і з масової школи

Методика	Показники, які порівнюються	Середнє арифметичне		t-критерій Ст'юдента	α
		школа-інтернат	масова школа		
Тест-опитувальник самоствавлення (В.Столін)	очікування позитивного ставлення інших	6,6	7,8	2,71	0,01
	самоослідовність	3,2	3,8	2,12	0,05
	самоїнтерес	4,2	4,9	2,65	0,01
	саморозуміння	2,5	1,6	2,74	0,01
Метод багатаспектної квантифікації міжособист. взаємин (Т.Лірі)	довірливість-слухняність-залежн.	9,2	6,6	4,14	0,001
	добросердечність-несамостійність-конформність	11,3	8,7	4,43	0,001
	безкорисливість-чутливість-жертвовність	12,1	7,1	7,42	0,001
Q-сортування (В.Стефенсон)	залежність	6,1	4,2	3,93	0,001
	комунікативність	7,6	6,5	2,61	0,05
	замкнутість	5,6	4,6	2,83	0,01
	уникання боротьби	7,1	5,3	3,98	0,001
Діагностика особистісної тривожності (А.Прихожан)	самооцінна тривожність	14,8	18,9	3,72	0,001
	міжособистісна тривожність	24,9	16,2	7,06	0,001

Порівняльний аналіз особливостей образу Я дітей, які пережили різні типи депривації, найбільшу різницю в показниках виявив між дітьми з шостим типом депривації (сироти з дитбудинків) і підлітками, які зазнали першого типу депривації (з повної депривованої сім'ї). Так, за методикою Т.Лірі показник лідерства-владності-деспотизму в підлітків шостого типу (12,8) майже вдвічі перевищує

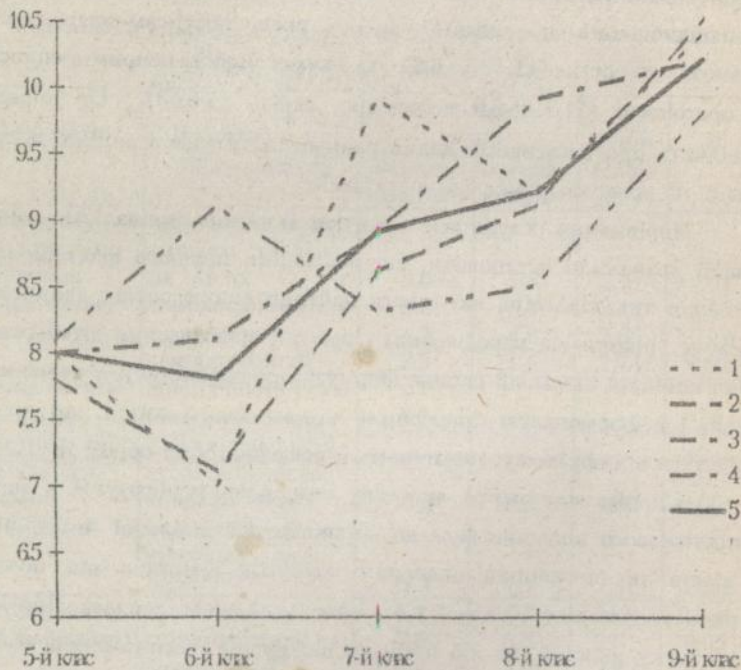
відповідний показник підлітків першого типу (6,7). Подібним було співвідношення показників упевненості-самовпевненості-самозакоханості (11,4 і 6,6) та вимогливості-непримиренності-жорстокості (11,7 і 6,6 відповідно, скрізь $\alpha=0,001$). Це виразно свідчить про негативний вплив ранньої інституціоналізаційної депривації на розвиток самосвідомості дітей.

Порівняння результатів підлітків із різною тривалістю депривації дозволило встановити, що показники першого фактора найвищі в тих підлітків, які мають найтриваліший досвід депривації. Раннє (інколи від народження) і тривале позбавлення дітей реальної сімейної взаємодії сприяє формуванню особистості з невизначеним і деформованим ставленням до часу свого життя, що проявляється в дифузному, хаотичному й неадекватному образі Я.

Спроба відстежити динаміку становлення образу Я в межах підліткового віку призвела до встановлення загальної тенденції на зростання показників основних чотирьох факторів від початку підліткового віку (5 клас) і до його закінчення (9 клас). Динаміку розвитку якостей, на які припало найбільше навантаження за першим фактором (за методикою Т.Лірі), показано на графіку (див. рис. 1). Простежується і така притаманна депривованим дітям тенденція, як загальне відставання розвитку, зауважена багатьма вченими (В.О.Васютинський, Н.І.Карасьова, Й.Лаугмейєр, З.Матейчек, В.С.Мухіна, Л.П.Оельмак, А.М.Прихожан, М.Јурга).

Статеві відмінності між хлопчиками і дівчатками зі школи-інтернату за показниками, на які припало найбільше навантаження в першому факторі ("агресивна незалежність") практично не спостерігалися. Очевидно, ця особливість притаманна і хлопчикам, і дівчаткам. За показниками другого фактора ("захисне самосхвалення") хлопчики мають загалом значно вищі показники, ніж дівчатка.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

1 - лідерство-владність-деспотизм; 2 - упевненість-самовпевненість-самозакоханість; 3 - вимогливість-непримиренність-жорстокість; 4 - скептицизм-упертість-негативізм; 5 - узагальнений показник

Рис. 1. Вікова динаміка показників методики Т.Лірі, що ввійшли до фактора "агресивна незалежність" в образі Я депривованих підлітків.

Таке саме співвідношення спостерігається і в результатах хлопчиків і дівчаток з масової школи. Напевно, це явище - порівняно більша схильність хлопчиків позитивно сприймати й оцінювати себе самих - є проявом загальностатевої схильності представників чоловічої статі вище оцінювати себе. Є підстави вважати, що ця тенденція найактивніше проявляється і розвивається саме в підлітковому віці (як у школі-інтернаті, так і в масовій школі).

У закінченні підбито підсумки проведеного теоретичного й експериментального дослідження, результати якого підтвердили висунуті гіпотези, намічено перспективи подальшої розробки проблеми. Узагальнення даних дало підстави для таких висновків.

1. Образ Я підлітків школи-інтернату, розвиваючись у режимі перманентної депривації батьківського впливу, набуває інтерферентних ознак з мета-образом Я (Ми) ("інтернатська дитина"). Відбувається процес стирання особистісної неповторності, що негативно позначається на становленні образу Я та базальних конструктів самосвідомості.

Авторитарна гіперсоціалізація, яка здебільшого є невід'ємним атрибутом виховного процесу в школі-інтернаті, сприяє розвиткові в дітей, позбавлених сімейної опіки, акомодативного стилю поведінки і хисткого, "флюгерного" образу Я. Це породжує складні проблеми, що пов'язані з виникненням у дітей відчуття втрати самоідентичності та екзистенційного вакууму. Така дихотомійність самосвідомості стає причиною розвитку малоструктурованого й нестабільного образу Я, що гальмує повноцінний особистісний розвиток.

Низька емоційно-вольова рівноваженість формує імпульсивний і хаотичний образ Я, що детермінується підвищеним рівнем загальної тривожності. Це сповільнює розвиток механізмів інтеграції-

диференціації та створює негативістський, дифузний і нетотожний образ Я.

Соціальні особливості депривування в школі-інтернаті (замкнутий урбаністичний простір, перенасичення спілкування, уніфікація одягу тощо) спричиняються до численних дисфункцій емоційних та поведінкових складників особистості, що проявляється, зокрема, у негативному сприйнятті підлітком своєї зовнішності. Непорочної шкоди зазнає не лише фізичний образ Я дитини, але й загальні когнітивні компоненти її самоусвідомлення.

В умовах депривації батьківського впливу у формуванні образу Я в підлітків школи-інтернату домінує прагнення до агресивної незалежності та захисного самосхвалення, які супроводжуються значним підвищенням соціально-статусної тривожності та конформності.

2. Змістово-семантичне наповнення образу Я підлітка залежить від тривалості деприваційного досвіду. На повноцінний особистісний розвиток особливо негативно впливає рання депривація. Становлення образу Я дитини детермінується часом початку і межею закінчення депривації. Тому якісне насичення та адекватність образу Я підлітка напряму залежить від темпоральних особливостей депривування: пізніні форми мають мало помітний вплив порівняно з деструктивністю ранніх форм депривації. Зрушення часових параметрів самосприймання як наслідок позбавлення батьківського впливу в ранньому дитинстві, деформує життєву стратегію особистості, негативно позначається на розвитку самосвідомості. Установлено, що найскладніше формується образ Я в підлітків з найтривалішим деприваційним досвідом.

Становлення образу Я в підлітків залежить від особливостей прояву різнотипної депривації, від глибини, і якості деприваційного досвіду. Найскладніше перебігає процес формування образу Я в

підлітків-сиріт із дитячого будинку та в підлітків, що виховувалися матерями-одиначками.

3. Аналіз динаміки становлення образу Я в межах підліткового віку дозволяє стверджувати, що в умовах депривації реальної сімейної взаємодії відбувається сповільнення розвитку порівняно з ровесниками, які виховуються в нуклеарній сім'ї. Режим закладової депривації гальмує розвиток образу Я і значно ускладнює формування його статево-рольових особливостей у підлітків школи-інтернату.

Вичленувані та диференційовані якісні показники найтипівіших сфер самовідображення депривованих підлітків, модальності цих показників, що склали суттєве наповнення і дали номінативне визначення їхнього образу Я, відрізняються від загальнопопуляційних норм. Загалом депривація батьківського впливу негативно і сповільнююче позначається на всьому особистісному розвитку підлітків школи-інтернату.

4. Негативний вплив перманентної депривації на розвиток особистості ставить нагальну вимогу реформування систем сучасних дитячих навчально-виховних закладів закритого типу. Деприваційні фактори неминуче призводять до утвердження тоталітарної педагогіки. Лише рішуча відмова від культивування будь-яких видів депривації в школах-інтернатах, активне впровадження досягнень психолого-педагогічної науки в реальну виховну практику дозволять втілити в життя гуманістичну особистісно-ціннісну модель освіти.

Основний зміст роботи відображено в таких публікаціях:

1. Психологічні особливості підлітка в умовах депривації та методи їх вивчення // Вивчення особистості підлітка / За ред. М.Т.Дригус. - К., 1994. - С. 90-106.

2. Психологічні особливості підлітка в умовах депривації // Матеріали міжрегіон. конф. "Психологічна наука і сучасний заклад народної освіти /Психічне здоров'я вчителів та учнів/", Запоріжжя, 21-24 березня 1994 р. - Запоріжжя, 1994. Ч.3 - С. 42-47.
3. Особливості становлення образу Я депривованих підлітків(до проблеми особистісних детермінант результативності учіння) // Теоретичні питання освіти та виховання / Зб. наук. праць. - Вип.3. - К., 1994. - С. 101-104.
4. Дихотомія образу Я особистості в умовах депривації // Тези доповідей та матеріали Міжнар. Науково-практ. конф. "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості", м.Луцьк, 18-23 червня 1994 р. - Київ-Луцьк, 1994. - Ч.II- Розділ I. - С.63-65.
5. Особливості самоакцентації підлітків в умовах депривованої внутрісімейної взаємодії // Тези доповід. міжвуз. науково-практ. конф. "Психолого-педагогічні проблеми гуманізації педагогічної взаємодії" 5-7 жовтня 1993 р., м.Дрогобич, - К., 1993. - С. 67-68.
6. Проблеми самоакцентації та особливості становлення менталітету вчителя // Тези допов. і повідомл. респ. науково-практ. конф. "Актуальні проблеми психологічної освіти у системі підвищення кваліфікації кадрів", 30-31 травня 1994 р. - К., 1994. - С. 80-81 (у співавт.)
7. Образ "Я" підлітка і проблеми особистісної деструкції // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань, 20-22 грудня 1994 р. - К., 1994. -Т.І. -С. 161-162.
8. Особливості Я-концепції підлітків в умовах депривованої взаємодії // Тези допов. науково-практ. конф. "Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії", м. Дрогобич, 10-13 травня 1994 р. - Київ - Дрогобич, 1994. С. 51-52.

9. Конфліктність самосприймання депривованих підлітків // Тези Третьої Міжнар. науково-практ. конф. "Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика", 17-20 травня 1995 р. - Київ-Чернівці, 1995. - С. 277-278.

Гошовский Я.А.

"Становление образа Я у подростков школы-интерната в условиях депривации родительского влияния".

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология.

Институт психологии АПН Украины, Киев - 1995 г.

В диссертации освещены основные проблемы влияния психической и социальной депривации на становление образа Я в подростковом возрасте. Констатируется значительная деформация иксохоструктуры подростка в условиях закрытого учебно-воспитательного учреждения. Излагаются положения концептуально-описательной модели личностных детерминант образа Я депривированных подростков. Установлено, что отличительными чертами формирования образа Я у подростков школы-интерната являются стремление к агрессивной независимости и защитному самоодобрению, повышение уровня социально-статусной тревожности и конформности.

Hoshovskyi Ja.O.

"Self-image formation of boarding school teen-agers under the conditions of depriving parents influence".

Thesis for degree doctor of Philosophy on psychology in speciality 19.00.07 - Pedagogical and development psychology. The Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences. Kyiv, 1995.

The dissertation covers the main problems dealing with psychical and social deprivation on the formation of teen-ager's self-image. The psychological structure of teen-agers living in closed boarding schools has been subjected to state the considerable deformation of their social and psychological components. As pointed out in the dissertation, the deprivation of real family interaction has a negative influence on the formation of teen-ager's self-consciousness. The main concepts of the descriptive model of the personal determinants typical for the "self-image" of the deprived teen-agers are presented in the dissertation. It is established that the specific features of teen-agers aggressive independence and protective self-eulogy, and it is accompanied by considerable increasing of social-status anxiety and conformism level.

Ключові слова: образ Я, депривація сімейної взаємодії, само-свідомість, особистісні детермінанти образу Я, самоакцентація.

Дашовський

Подписано к печати 12.09 95 г.
 формат 10x84 I объем 15 условных печатных листов

16

Заказ № 1730 тираж 100 экз. тир. ГВЦ Минотат Украины ООП
 Бесплатно

443881

AV 33.164